

Каменського "Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов"¹. Відомий історик України і Росії ХІХ ст. присвятив О.Суворову більше ніж сто сторінок тексту, де, незважаючи на обмеженість тогочасної джерельної бази, показав свого героя не лише як військового діяча, а й як людину, що належала своєму часові. Інший український і російський учений минулого століття М.Костомаров у своєму ґрунтовному дослідженні "Последние годы Речи Посполитой" висвітлив участь суворовських військ у придушенні антиурядових конфедерацій на території Польщі у 1768-1772 рр., а також похід російської армії на чолі з Суворовим 1794 р., який спричинив до розпаду польської республіки². Плідно працював у напрямку вивчення місця і ролі українського козацтва у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. П.Короленко. У двох своїх книжках він розкриває методи керівництва О.Суворова козацькими військами, а також відзначає його неабияку військову майстерність у відвоюванні причорноморських міст України³. Окремі аспекти перебування генерала Суворова на

¹ Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов (в 4-х частях). - Ч.2. - Москва, 1840. - С.89-197.

² Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. - Санкт-Петербург, 1905.

³ Короленко П.П. Черноморцы. - Спб., 1874; Он же. Головатый - кошевой отаман Черноморского казачьего войска. - Екатеринодар, 1904.

території України висвітлюють у своїх статтях одеські краєзнавці О.Маркевич та Ф.Ковалевський¹.

Радянський період в українській історіографії не був відзначений якоюсь більш-менш значною монографічною працею про О.Суворова. Заслужують на увагу лише переклади на українську мову науково-популярних видань росіян С.Калініна та В.Жебокрицького². Також було здійснено переклад знаменитого трактату Суворова "Наука перемагати", який, до речі, був дописаний ним у невеличкому українському містечку Тульчині³. Разом з тим, у зв'язку із святкуванням у 1950 р. в Радянському Союзі 150-річчя з дня смерті О.Суворова газети України помістили ряд матеріалів про окремі епізоди з діяльності генералісимуса на території України.⁴ Було

¹ Маркевич А.И. Суворов в Новороссийском крае (1775-1796 гг) // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т.23 - Отд.У. - С.36-44; Ковалевский Ф.М. Остров Березань. Военно-исторический очерк // Там же - Т.26. - Отд.УП. - С.48-52.

² Калінін С. Суворов. Нарис життя і діяльності великого російського полководця. - Київ, 1939; Жебокрицький В. О.В. Суворов - великий російський полководець. - Київ, 1950.

³ Суворов О.В. Наука перемагати. - Київ, 1945.

⁴ Гупалов И., Недобой М. По суворовским местам Украины (Тульчин) // Советское Закарпатье. - Ужгород, 1950. - 18 мая; Мазуркевич А. Здесь он обучал своих чудо-богатырей // Правда Украины. - Киев, 1950. - 18 мая; Цельский Л. Суворов в Тульчине //Большевик Запорожжя. -

опубліковано інформацію щодо створення суворовських музеїв в Україні, трохи згодом була надрукована книга про Ізмаїльський музей О.Суворова¹.

У 1956 р. в Києві вийшла книжка відомого українського історика В.Голобуцького "Чорноморське козацтво". В окремому розділі "Утворення Чорноморського козацького війська" автор досліджує взаємовідносини між О.Суворовим та козацькою старшиною, розкриває роль Суворова у переселенні козаків з України на Кубань². "З ініціативи і під керівництвом О.В.Суворова була створена ціла система різнорідних укріплень на півдні України"³, - засвідчує у своїй праці про міста Північного Причорномор'я В.Тимофієнко. Узагальнюючу позитивну оцінку діяльності Суворова у визволенні причорноморських міст України у другій російсько-турецькій війні подає в одному з розділів багатотомної "Історії Української РСР" історик І.Слабеев⁴.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. вийшли друком праці сучасних українських науковців А.Бачинського, Т.Гончарука, С.Гуцалюка,

Запорожье, 1950. - 16 мая; Боровой С. Суворов в основании Одессы // Большевицское знамя - Одесса, 1950. - 17 мая

¹ Присяжнюк А. Музей в Тимановке // Правда Украины. - Киев, 1950. - 12 мая; Задорожный С., Гасанова Е.

Измайльский музей А.Суворова. - Одесса, 1961.

² Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. - Киев, 1956.

³ Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. - Киев, 1984. - С.65.

⁴ Історія Української РСР. - Т.2. - Київ, 1979. - С.504-505.

І.Сапожнікова, Г.Сапожнікової, Т.Чухліба¹. В них розкривається місце та роль Суворова у реформуванні українського козацького війська в останній чверті XVIII ст., досліджуються дії суворовських військ по відвоюванню у турків Хаджибейської фортеці (Одеси), показується участь нащадків українських козаків у закордонній війні Росії в 1799 р. тощо.

Після того, як Запорозька Січ у 1775 р. була розгромлена російськими військами, частина волелюбних запорозьких козаків (близько 5 тис.чол.) подалася на землі підвладні турецькому султану, і в дельті Дунаю заснувала Задунайську Січ. Інша частина запорожців (близько 12 тис.чол.) змушена була скоритися силі завойовників і залишитися у підданстві Російської імперії. Вони утворили т.зв. Військо вірних козаків, що у 1790 р. було перейменоване у Чорноморське козацьке військо і після участі у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. переселене на Кубань. Генерал-аншеф О.Суворов, який за наказом імператриці Катерини II організовував у той час армійські підрозділи держави на півдні

¹ Бачинський А. Січ Задунайська. 1775 - 1828. - Одеса, 1994; Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво і Хаджибей (Одеса). Середина ХУІ ст. - 1794 р. - Одеса, 1998; Сапожников И., Сапожникова Г. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. - Одесса, 1998; Чухліб Т.В. Як українські козаки Альпи штурмували // Панорама. - Київ, 1999. - С.4; Він же. Российский генералиссимус Суворов в украинской истории // Зеркало недели. - Киев, 1999; Він же. Олександр Суворов та українське козацтво // Історія України. - Київ, 1999

України, брав активну участь у реформуванні козацької організації колишньої Січі. 27 лютого 1788 р. в урочистій обстановці він власноручно вручив старшині Війська вірних козаків С.Білому, А.Головатому, Х.Чепізі прапори та інші клейноди, які були конфісковані при зруйнуванні Запорізької Січі¹.

Українське козацьке військо поступово впливалося до загальноімперської військово-оборонної системи Росії. На території колишньої Гетьманської України (уряд гетьмана був скасований 1764 р.) на основі козацьких полків у структурі російської армії створювалися окремі козацькі частини з місцевого українського населення. Саме такими підрозділами й командував у 70-90-х рр. XVIII ст. О.Суворов. У 1779 р. у чині генерал-поручика він був призначений командуючим Малоросійською дивізією в Полтаві². З 1786 р. Суворов керував 3-ю дивізією Єкатеринославської армії (територія сучасної Дніпропетровської обл.), а з наступного року його було призначено командуючим Кременчуцької дивізії³. У 1796 р. О.Суворов, який за взяття Варшави отримав чин генерала-фельдмаршала, знову повертається до України, щоб очолити Єкатеринославську армію⁴. Ця армія формувалася з місцевих козацьких полків, які спочатку було

¹ Дмитренко І. Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска. - Т.3. СПб., 1896. - Док.19.

² А.В.Суворов. Документы. - Т.1. - Москва, 1949. - С.12

³ Там же

⁴ Там же. - С.20

перетворено на гусарські і пікнерні підрозділи, а згодом в ескадрони регулярної легкої кінноти. В указі Катерини II від 28 червня 1783 р. говорилося, що "квартиры сим полкам в мирное время назначить в их же селениях", обмундирування та амуніцію колишні українські козаки мали носити такі ж самі, як у російських карабінерів.¹ Однак у результаті царських указів за 1795 р. встановлювалися нові положення набору (рекрутування) до підрозділів російської армії². Рекрути набиралися з козаків, міщан та селян України на загальноімперських засадах (їх розподіляли по різних військових частинах). Отже, виключно козацькому складові збройних сил колишньої Гетьманщини був покладений край.

Незважаючи на знищення Запорізької Січі, російський уряд не збирався відмовлятися від військових послуг козацтва, яке завжди славилося не лише перемогами на суші, а й успішними операціями на морі. А тому ще на початку російсько-турецької війни 1787-1791 рр. О.Суворов вирішує залучити до бойових дій козацькі човни - "чайки". Чорноморська веслувальна флотилія (так називали козацький флот в офіційних документах) стала одним з вирішальних

¹ Полное собрание законов Российской империи. - Т. XXI. - Спб., 1830 - Док. 15769; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во вт пол. XVIII века. - Киев, 1988. - С. 93; Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. - Київ, 1997. - С. 131.

² Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760 - 1830. - Київ, 1996. - С. 194.

чинників, за допомогою якого Росія відвоювала у Туреччини Північне Причорномор'я. В різні періоди флотилія налічувала від 120 до 200 "чайок". Спочатку її очолював кошовий отаман Вірного козацтва Сидір Білий, а після його смерті у 1788 р. - полковник Антон Головатий. Саме йому судилося стати тим українським адміралом, який допоміг генералу російської армії Суворову завоювати Очаків, Ізмаїл, Акерман, Мачин та Бендери.

О.Суворов ознайомився з діями козацької флотилії в травні 1788 р. під Кінбурном. Тоді на допомогу кінбурнському гарнізону він викликав 18 човнів з "добrimi молодцями"¹. Вони відбивали атаки турецьких суден з моря. На початку червня під Очаковим Суворов писав: "...проти бусурманських суден здається мені корисним направити до блокфорту мої 3 запорозькі судна, які здатні до погоні"². Після перемоги запорожців-моряків над турецькою ескадрою під Очаковим Головатий рапортував Суворову про втрати серед козаків, пошкодження окремих човнів³. Особливий військовий талант українського флотоводця розкрився під час захоплення Чорноморською флотилією острова Березань - важливого стратегічного пункту у гирлі Дніпра. За наказом Суворова козаки на "чайках" тихо підійшли до острова, дали залп з рушниць та гармат і

¹ Суворов А.В. Письма. - М., 1987. - С.151,155.

² Там же. - С.149-150.

³ Акты 1787-1791 гг., извлеченные из дел Кубанского войскового архива. // ЗООИД. - Т.19. - Одесса, 1896. - С.116.

десантувалися на берег, де після навалального штурму оволоділи береговими окопами і турецькою батареєю. Невдовзі у полон здалася вся турецька залога. Всього А.Головатий захопив 300 полонених, 23 гармати, 150 бочок пороху і кілька ворожих прапорів. У козаків загинули: полковий старшина, 4 курінних отамани і 24 козаки¹.

Саме флотилія козацького "адмірала" Головатого відкрила шлях до Ізмаїлу з боку Дунаю. У жовтні 1790 р. чорноморці допомогли російським піхотинцям оволодіти фортецею Килія, а невдовзі придунайськими замками Тульча та Ісикча. 100 човнів-"чайок" під командуванням А.Головатого атакували Ізмаїл з боку Дунаю і під градом ядер і картечі висадили козаків для штурму фортеці. О.Суворов особисто відзначав у рапорті до Г.Потьомкіна "полковника і кавалера Головатого, який відмінною хоробрістю, працею і постійним старанням не тільки війську своєму подавав приклад, а й особисто діяв без страху"². За військові заслуги українського флотоводця було нагороджено орденами Св.Георгія та Св.Володимира, а також іменною шаблею з написом "За хоробрість".

У серпні 1787 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Воюючі імперії боролися за право володіти землями Північного Причорномор'я. О.Суворову було доручено командувати 20 батальйонами, 38 ескадронами і флотилією та

¹ Короленко П. Черноморцы. - СПб., 1874. - С.11-12.

² А.В.Суворов. Документы. - Т.2. - М., 1951. - С.554.

контролювати один з самих важливих у стратегічному плані Херсоно-Кінбурнський район¹. Саме через нього турки потрапляли до Очакова, гирла Дніпра, Південного Бугу і західного узбережжя Криму. Під командуванням російського полководця у битві за Кінбурнську фортецю воювало і близько 600 українських козаків. На своїх "чайках" вони обороняли фортечні мури з боку лиману. Головнокомандувач російською армією Григорій Потьомкін зазначав, що саме козацька флотилія змусила відступити турецькі галери на чолі з Гасан-пашею від Кінбурнської коси². У сухопутних боях відзначилися козаки Турченко і Рекунков, які захопили у противника гармату і вбили при цьому п'ятьох турків. 16 червня 1788 р. у кровопролитній битві з турками українці втратили свого кошового отамана Сидора Білого, полкового осавула і 14 козаків.³ Слід зазначити, що під час Кінбурнської операції загинув і особистий ординарець Суворова - козак Тищенко. На честь вдалої оборони Кінбурну, в жовтні 1788 р. посеред фортеці було збудовано православну Церкву на честь козацької берегині - Покрови Пресвятої Богородиці, а також поставлено пам'ятник у формі увінчаної хрестом піраміди із зображенням ікони Покрови.

¹ Генералиссимус Суворов. Сборник документов и материалов. - М., 1947. - С.30.

² Короленко П. Черноморцы. - С.10.

³ Там же. - С.11.

Так само хоробро билися колишні запорозькі козаки і під час інших військових операцій.. Очаків було відвойовано у грудні того ж року не без допомоги українських козаків, які брали участь у його штурмі на лівому фланзі армійських підрозділів. За виявлену під час взяття цього причорноморського міста мужність і хоробрість "Війську вірних козаків" було присвоєно назву "Чорноморського"

"Удари піхотинського багнета і козацької шаблі викликали розлад серед турецького війська, якому не зміг допомогти й коран у руках великого візира"¹, - так описували історики знамениту перемогу О.Суворова з 25-тисячним військом над 100-тисячною турецькою армією коло річки Римник, яка відбулася 11 вересня 1789 р. Серед підрозділів, що особливо відзначилися в Римницькій битві були Стародубський і Чернігівський карабінерні полки, які склалися з українців. Під час штурму турецького табору першим увірвався на ворожі позиції саме Стародубський полк². Таким чином, Суворов отримав від імператриці титул графа Римникського, а переконлива перемога під Римником дала змогу російським військам завоювати Хаджибей (на його місці невдовзі була заснована Одеса) та оточити одну з наймогутніших турецьких фортець - Ізмаїл.

¹ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. - К., 1956. - С.132-135.

² Жебокрицький В. О.В.Суворов - великий російський полководець. - К., 1950 - С.17.

Шість полків козаків чорноморців (три полки кінноти і три піхоти загальною кількістю 3000 чол.) під командуванням отамана Харька Чепіги і загальним керівництвом генерала Й. Де-Рібаса (знаменитого Дерибаса) 14 вересня 1789 р. оволоділи Хаджибейською фортецею¹. Серед відзначених за відвагу при штурмі майбутньої Одеси українців окрім отамана, були полковник Сава Білий, хорунжий Олекса Височин, старшини Прокопій Чайківський, Іван Сербин, Андрій Білий та Кіндрат Табанець.

О.Суворов сприяв перетворенню невеличкої причорноморської фортеці у велике портове місто. Цей процес також не обійшовся без участі козацтва. 4 липня 1794 р. у спеціальному рапорті на ім'я генерал-фельдмаршала П.Румянцева Суворов пропонував використати при створенні місцевої команди моряків досвід і можливості тих козаків, що не подалися на Кубань². Власне 12 козацьких "чайок" і стали основою одеської флотилії. Російський полководець, який у той час перебував у подільському містечку Немирові, направив до Одеси 76 козаків, що перебували в охороні його штабу. А всього серед близько тисячі першопоселенців Одеси, згідно з дослідженнями місцевого краєзнавця Г.Сапожнікова, налічувалося 606 українських козаків³. Недарма знаменитий генерал

¹ Історія Української РСР. - Т.2. - С.505.

² Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво... - С.22-27; Сапожников И., Сапожникова Г. Запорожские и черноморские казаки... - С.35.

³ Дмитренко И. Сборник материалов... - Т.2. - С.216-217.

Дерибас зазначав, що "росіяни вперше утвердилися в Хаджибеї, який став невдовзі Одесою, під тупіт запорозького гопака"¹.

Значною була участь козацтва й під час взяття суворовськими військами добре укріпленої й однієї з найміцніших тогочасних турецьких фортець на Чорному морі Ізмаїла. 11 грудня ця, здавалося б, неприступна фортеця була взята штурмом. Козацькі підрозділи перебували у складі військ під командуванням Й.Де Рібаса й атакували Ізмаїл з боку Дунаю. У першій колонії генерала Арсенєва їх було 2000 чол., у другій центральній колонії під керівництвом отамана Чепіги - 1000 чол., у третій, очолюваній генералом Марковим, - 1000 чол. В авангарді перебувало ще 767 козаків. Разом з козаками-моряками (1500 чорноморців атакували на "чайках") українське козацьке військо становило 6 267 чоловік².

За особистим представленням Суворова за героїчний штурм Ізмаїлу всім козацьким старшинам були вручені золоті медальйони з написами "За отличную храбрость" та "Измаил взят декабря 11-го 1790". П'ятистам з них позачергово було присвоєно офіцерські звання. Орденом Св.Георгія нагородили Х.Чепігу, орденом Св.Володимира - А.Головатого. Під Ізмаїлом російські війська з 31-тисячного війська

¹ Сапожников И., Сапожникова Г. Запорожские и черноморские казаки... - С.238-257.

² Там же. - С.35.

втрапили 1830 чол. убитими і 2433 пораненими, з них 160 убитих і 345 поранених українських козаків¹.

Згідно з дослідженнями відомого російського історика Олени Дружиніної під час війни 1787-1791 рр. у різних операціях, а це битви під Кінбурном, Очаковим, Фокшанами, Римником, Хаджибеем, Килією, Ізмаїлом, Мачином, Бендерами та інш., брало участь близько 42 тисяч козаків².

Під час закордонної війни Росії 1799 р. (спільно з Австрією, Англією, Туреччиною і Королівством двох Сицилій, вона боролась проти Франції), складовою частиною якої були бойові дії на території Австрії, Італії та Швейцарії (в т.ч. і героїчний перехід армії Суворова через Альпи 31.08 - 27.09), брала участь певна кількість як солдатів, так і офіцерів, які були за походженням українцями, або вихідцями з України.

Згідно з указами, затвердженими імператором Павлом I, збройні сили Російської імперії у 1798 - 1799 рр. поділялися на 12 інспекцій (округів), до яких входили Українська, Дністровська і Таврійська інспекції, що базувалися виключно на території України. У закордонному поході російських військ у 1799 р брали участь окремі підрозділи Дніпровської та Української інспекцій. Так, зокрема, 20 ескадронів генерала Миколи Васильовича Гудовича (українця, сина генеральського підскарбія Гетьманщини Василя Гудовича) прикривали тил армії О.Суворова на р.Рейн.

¹ Короленко П. Черноморці. - С.20-21.

² Там же; Задорожний С., Гасанова Е. Измаильский музей... - С.59.

Крім того, драгунський полк Гудовича брав участь у битві під Цюрихом (12.09) у складі армії генерала А.Римського-Корсакова¹. У цій битві особливо відзначився Сумський гусарський полк, переважну більшість якого становили українські слобідські козаки.

У вересні 1799 р. на вулицях Цюриха несли караульну службу гренадери Єкатеринославського полку, серед яких також було чимало вихідців з України. На постах вздовж правого берега швейцарської річки Лімат знаходилося 1340 мушкетерів полковника Петра Олексійовича Розумовського (племінника останнього гетьмана України Кирила Розумовського)². В той же час у генеральному штабі Суворова служив майор Чиковенко.

Особливо треба відзначити той факт, що авангард військ Суворова в переході через Альпи очолював генерал Михайло Андрійович Милорадович, доля якого тісно пов'язана з Україною. Його прямі родичі по батьківській лінії очолювали Гадяцький та Чернігівський козацькі полки. Батько М.Милорадовича Андрій Степанович протягом певного часу був губернатором України. "Мужній

¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М., 1959. - С.191.

² Милотин Д. История войны 1799 года между Россией и Францией в царствование императора Павла I. - Т.3. - СПб, 1857. - С.81-82, 91.; Модзалевский В.А. Малороссийский родословник. - Т.1. - Киев, 1908. - С.353.

генерал-майор Милорадович..., взявши до рук прапор, ударив штиками, уразив і поколов ворожу піхоту і кінноту, що стояла навпроти і рубаячи сам, зламав шаблю"¹, - так описував Суворов один з бойових епізодів, у якому брав участь сміливий козацький нащадок.

Багато українців полягло смертю хоробрих у війні 1799 р. Так під час взяття Турину (Італія) військами Суворова загинув майор егерського полку Іван Марченко. Поблизу селища Шлатте (Швейцарія) 26.09. героїчно загинув корнет Богуш. Його відзначив навіть сам Суворов у листі до Павла І². Корнет був нащадком відомого кошового отамана Запорозької Січі Я. Богуша.

Окремо треба вказати на той великий внесок, який зробили в перемогу армії Суворова у війні 1799 р. тогочасні дипломати Російської імперії, послали в зарубіжних країнах, які мали вплив на розвиток бойових дій. Серед них є представники славетних українських козацьких родин - Андрій Кирилович Розумовський (надзвичайний посол Росії у Відні) та Василь Степанович Томара (посол у Константинополі)³.

¹ Милютин Д. История войны 1799 г. - Т.3. - С.501.

² Генералиссимус Суворов. Сборник документов и материалов. - С.232.

³ А.В.Суворов. Документы. - Т.ІУ. - Москва, 1953. - С.483; Модзалевский В.А. Матеріали до "Малороссийского родословника". - Выпуск І:Томари. - Київ, 1996. - С.14.

До нашої невеликої розвідки не увійшли сюжети, пов'язані з діяльністю О.Суворова на правобережній Україні під час Коліївщини 1768 р., не висвітлені участь українського козацтва під проводом Суворова у російсько-турецькій війні 1769-1774 рр., роль "малоросійських стрілків" у поході суворовських військ на Варшаву у 1794-1795 рр., факти, що стосувалися перебування штабу О.Суворова на Вінниччині у 1796 р. та командування ним армією на півдні України у 1797-1798 рр. тощо. Це, а також наведений у статті матеріал переконливо засвідчують необхідність подальшого вивчення місця і ролі, які відіграв Олександр Суворов в українській історії другої половини XVIII ст.